

CƏBRAYIL DAĞƏTƏYİ DÜZƏNLIYİNİN MƏSAMƏ-LAY SULARININ FORMALAŞMA ŞƏRAİTİ VƏ PERSPEKTİVLİYİ

Məmmədova M.A., Hüseynova G.N., Kərimova L.Ə. – I kurs magistrantı
Bakı Dövlət Universiteti

Tədqiqat sahəsi Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində, Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamaqları ilə Araz çayı arasında yerləşir və Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan kimi inzibati rayonların ərazilərini əhatə edir. İşğal olunana qədər iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı (əsasən taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlıq) təşkil edən bu ərazidə sənaye sahələri az inkişaf etmiş və əsasən yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri ilə təmsil olunmuşdu.

Dağətəyi düzənliyin təbii şəraiti – iqlimi, geoloji-geomorfoloji-tektonik quruluşu, yeraltı suların zəif qidalanması və s. burada böyük ehtiyatlara malik yeraltı suların formalaşması üçün qeyri-əlverişli şərait yaratmışdır.

Oroqrafik nöqtəyi-nəzərdən dağətəyi və düzənlik hissələrə bölünən ərazidə çox saylı çay və quru çay dərələrinə rast gəlinir ki, tədqiqat sahəsi onlarla müxtəlif düzənliklərə- Gəyan, İncə, Çaxmaq və s. bölünür. Ərazi cənub hissədə yayı quraq keçən mülayim isti yarımsəhra və quru çöl, şimal hissədə isə yayı quraq keçən mülayim isti iqlim tipi ilə səciyyələnir. Orta illik temperatur düzənlik hissədə 11-14,6°C, dağətəyi hissədə 11-13°C təşkil edir. Ərazinin hidroqrafik şəbəkəsi Araz çayı və onun sol qolları olan Xaçınçay, Oxçuçay, Həkəriçay, Köndələnçay və s. çaylarla təmsil olunub. Bu çayların yeraltı suların qidalanmasında rolu böyükdür və yeraltı sular onların gətirmə konuslarında formalaşmışlar. Geoloji quruluşunun əsasını dağlıq hissədə yer səthinə çıxan qədim yaşlı (yura, təbaşir), düzənlik hissədə neogen və qismən dördüncü dövr yaşlı süxurlar təşkil edir. Suqəçiriciliyə malik süxurlar kəsilişin 5-40 %-ni (az hissəsini) təşkil edir. Ərazinin geoloji quruluşu və litofasial şəraiti nəzərə alınaraq burada iki sulu horizont kompleksi ayrılır: qrunt və təzyiqli

Qrunt su horizontu-çay dərələrinin allüvial çöküntüləri və onlardan altda yatan Həkərə lay dəstəsinin çöküntüləri ilə bağlıdır. Sulu süxurlar litoloji tərkibcə qum, qumca və gilcə dolduruculu çaqillarla təmsil olunub. Lakin onlar arasında gilli təbəqə və linzalar da mövcuddur. Qrunt su horizontu Arazın və onun qollarının dərələrində geniş yayılmış və quyularla 0,7-30 m dərinlikdə açılmışdır. Xüsusi sərf 0,01-3 l/s.m olmaqla, quyulardan suçəkmə zamanı 9,1 l/s su alınmışdır. Sulu süxurların (*allüvial*) süzülmə əmsalı 3-24,2 m/gün, suqəçiricilik əmsalı isə 1175 m²/gün təşkil edir [1, s.112]. Həkərə lay dəstəsi çöküntülərində qrunt suları hər yerdə mövcuddur və onlara adətən çay dərələrində allüvial çöküntülərdən altda rast gəlinir. Həkərə lay dəstəsi çöküntülərində formalaşmış qrunt sularının yatma dərinliyi 20-80,8 m olmaqla [3, s.128], sulu horizontun qalınlığı adətən 50-100 m təşkil edərək, 23-110 m arasında dəyişir. Təzyiqsiz suların axın istiqaməti Xaçınçay-Həkərə və Cəbrayılçay-Köndələnçay çayarası sahələrdə qərbdən-şərqə, Həkərə-Cəbrayılçay çayarası sahədə isə şimal-qərbdən cənub-şərqə olmaqla əsasən eyni istiqamətli axın müşahidə edilir. Ərazinin orta hissələrində gilli süxurların kəsilişdə artması qrunt sularının bulaqlar şəklində (8 l/s sərfə) yer səthinə çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda, bu ərazidə sərfi 10-15 l/s təşkil edən

çoxlu sayda kəhrizlər də mövcuddur.

Təzyiqli sulu horizont- quyular vasitəsilə Həkərə dəstəsinin çökmə süxurlarında 200-300 m dərinlikdə açılmışdır. Kollektor rolunu qumdaşı, gil və qum dolduruculu çaqıl-çınqıllar oynayır ki, onların da qalınlığı 15-57 m arasında dəyişir. Süxurların süzülmə əmsalı əsasən 0,01-5,5 m/gün [2, s.159], suqəçiriciliyi isə 20-30 m²/gün təşkil edir [3, s.129]. Suların pyezometrik səviyyəsi adətən yer səthindən aşağıda (81 m-dək), Həkərəçay dərəsinin şimal-şərq hissələrində isə səviyyə yer səthindən yuxarıda (+17,7 m) qərarlaşır. Təzyiqli sulu horizontu açmış quyuların sərfi 0,2-5,7 l/s və xüsusi sərfi 0,001-0,9 l/s.m təşkil edir.

Ərazinin yeraltı suları Oxçuçay vadisi istisna olmaqla (ümumi minerallaşma dərəcəsi 1,9 q/l) əksər sahələrdə şirindir, onların ümum minerallaşma dərəcəsi 1,0 q/l-ə qədərdir. Sular əsasən hidrokarbonatlı kalsiumlu, bəzən hidrokarbo-natlı-sulfatlı kalsiumlu-maqneziumludurlar. Suların codluğu 2,5-16,2 mq.ekv/l arasında dəyişir.

Həkərə dəstəsinin də suları ümumi minerallaşma dərəcəsi 0,5 q/l-ə qədər olmaqla, əksər sahələrdə (ümumi minerallaşma dərəcəsi 2-3,5 q/l təşkil edən Soltanlı kəndi istisna olmaqla) şirindir. Düzənliyin şimal-şərq hissəsində (Arazın vadisi boyu) yeraltı suların minerallaşma dərəcəsi 1 q/l-ə qədər artır. Sular adətən hidrokarbonatlı kalsiumludur, bəzən hidrokarbonatlı-sulfatlı natriumlu, kalsiumlu-maqneziumlu olurlar. Lakin minerallaşma dərəcəsinin artması ilə suyun kimyəvi tipi dəyişir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cəbrayıl dağətəyi düzənliyinin yeraltı sularının təsdiq olunmuş istismar ehtiyatları 234,6 min m³/gün təşkil edir [1, s.117; 2, s.184]. Hazırda dağətəyi düzənliyin yeraltı suları bulaqlar, kəhrizlər və quyular vasitəsilə ərazinin əhali məskunlaşmış yaşayış məntəqələrinin və Dövlət orqanlarının müvafiq strukturlarının su təchizatı üçün istifadə olunur.

Ərazinin yeraltı sularının formalaşma şəraiti fond və ədəbiyyat məlumatları əsasında şərh olunub. Ərazinin uzun müddət işğal altında olan yaşayış məntəqələrində su təchizatı sistemləri dağıdılmışdır. Perspektivdə aparılacaq müvafiq hidrogeoloji tədqiqatlara əsasən yeraltı suların hidrodinamik parametrləri və hidrogeokimyəvi şərait yenidən qiymətləndirildikdən sonra perspektivli sahələrdə (təzyiqli və çayların məcraltı suları) inşa ediləcək yeni sugötürücü qurğular hesabına öz yaşayış məntəqələrinə qayıdaraq burada məskunlaşacaq əhalinin içmək və texniki məqsədlər üçün yararlı suya olan tələbatını ödəmək olar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev F.Ş. Azərbaycan Respublikasının yeraltı suları, ehtiyatlarından istifadə və geoekoloji problemləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2000, 326 s.
2. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi. Bakı, Mütərcim, 2017, 345
3. Листенгартен В.А., Мамедова Т.К., Тагиев И.И. Гидрогеологические условия и перспективная оценка эксплуатационных запасов подземных вод Джебраильской предгорной равнины (отчет). ТГФ, Баку:1972.